

УДК 340.12

*Гуменюк Тетяна Іванівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

У статті проаналізовано процес впровадження ідеологічних партійних постанов в усі галузі юриспруденції, становище юридичної науки в умовах ідеологізації наукового життя, визначено суспільно-політичні умови діяльності Інституту держави і права Академії наук УРСР, критично проаналізовано проблематику досліджень юридичних наук. Встановлено, що загалом радянський період розвитку юридичної науки здебільшого позитивно вплинув на розвиток цієї галузі знань, створивши розгалужену систему вищих навчальних закладів; сьогодні юридична наука поки що так і не зазнала належних якісних змін і потребує подальшого розвитку на стику міжнаукових зв'язків.

***Ключові слова:** радянський режим, юридична наука, ідеологічний диктат, радянське правознавство, Інститут держави і права Академії наук УРСР.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі процесу вдосконалення української гуманітарної науки посилилося зацікавлення питаннями, пов'язаними із розвитком юридичної науки в УРСР у другій половині 1940 – кінці 1980 рр. ХХ ст. У повоєнний період різко збільшився ідеологічний диктат партійно-радянських органів на академічну науку задля остаточного її одержавлення та перетворення на допоміжний засіб в утвердженні ідеології сталінізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що питання останнім часом досліджуються в роботах таких науковців, як Б. Бабій, І. Усенко, Ю. Шемшученко, Л. Головій, А. Думанівська, М. Лоджук, Л. Міхневич, О. Мироненко, О. Осмолівська, М. Скакун та ін.

Постановка завдання. Метою даної наукової статті є аналіз процесу впровадження ідеологічних партійних постанов в усі галузі юриспруденції, становища юридичної науки в умовах ідеологізації наукового життя, політико-правових умов розвитку юридичної науки в Українській РСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна українська юридична наука є продуктом тривалого та неоднозначного процесу становлення і розвитку, що обумовлено складним характером державно-правового будівництва в Україні та особливостями суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі. Якісно новий етап у розвитку юридичної науки настав із проголошенням незалежності України. Зменшився ідеологічний тиск на неї, відкрилися сприятливі умови для її розвитку як самостійної системи. Нині вона є важливим засобом науково обґрунтованого прогресивного розвитку української держави і суспільства [5].

Хрущовська відлига сприяла розширенню доступу до архівів, збагаченню тематики наукових досліджень, формуванню нової генерації правників. Однак, згортання хрущовських реформ, насадження авторитаризму, партійна постанова 1967 р. про суспільні науки надовго закріпили в наукових дослідженнях схоластику і догматизм [7, с. 15].

З другої половини 1950-х рр. в обґрунтуванні керівної ролі партії історики права стали робити акцент на її «загальнонародний» характер, що слугувало аргументом для виправдання уніфікації та стандартизації суспільно-політичного життя, курсу на стирання національних та соціальних відмінностей між різними верствами населення. Поставлені у жорсткі рамки, радянські вчені змушені були включати до своїх праць цитати партійних установ та революцій, доповідей та промов керівників партії і держави, якими визначалися ідейні напрями наукових пошуків [7, с. 15].

Практика політичних репресій, політичного нагляду, її ідеологія залишалися незмінними й у часи відлиги, хоча, ясна річ, масштаби цієї діяльності не можна порівнювати з попередніми роками. В значній мірі ця практика мала превентивний характер, спрямовувалася здебільшого проти уявних противників режиму, ніж проти реальних. Утім, певні підстави для таких дій, з точки зору влади та її охоронних структур, були. Політичний опір (поруч із моральним, інтелектуальним) тоталітарному режимові в Україні не припинявся [3, с. 33].

Постанови і рішення партійних з'їздів, пленумів і конференцій, де питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль, фактично формували гуманітарну складову освітньої політики. Кафедри суспільних наук на своїх засіданнях неодноразово зверталися до аналізу підсумків виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» і визначення заходів щодо підвищення рівня наукової роботи, – обов'язковість такої позиції не підлягала сумніву [11, с. 136].

Друга половина 60-х – 70-ті рр. ХХ ст. не стали виключенням – як і у попередні періоди радянської історії цей час висував свою модель ідеологічної заангажованості освіти, в якій наголошувалось на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей. Ідеологічна роль суспільних наук, яку влада відводила останнім, набула у вищій школі більш сталого характеру [11, с. 137]. Суспільствознавців орієнтували передусім на посилення критики «українського буржуазного націоналізму» та «націонал-комунізму», на обґрунтування тези про завершення формування «нової історичної спільності – радянського народу». На республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 р. В. Маланчук так сформулював завдання, що постали перед суспільствознавцями: «Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості і національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей» [3, с. 138].

Радянська юридична наука довгий час спиралась на «вузьконормативне» визначення права, запропоноване О. Вишенським і затверджене на Нараді з питань науки радянської держави і права (16–19 липня 1938 р.): «Правосуккупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу, встановлених в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, що є вигідними і сприятливими для пануючого класу» [15, с. 44]. З середини 50-х рр. ХХ ст., в радянській науці з'явився так званий «широкий підхід до права», який

піддав певній критиці визначення права 1938 р. і розширив рамки як вузьконормативного підходу, так і в певній мірі філософсько-правових досліджень.

Методологічна проблематика із кінця 1920-х рр. була витиснута зі сфери наукового дослідження. Пануюча доктрина у філософії науки виходила з суто нормативного бачення методології, що задається конкретній науці ззовні, у вигляді готових процедур дослідження, що випливають з робіт К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Але право тлумачення цих текстів було надано лише окремим науковцям. Фактично за своїм змістом це був прояв ідеологічного панування правлячої партії в сфері соціальних та гуманітарних наук [12, с. 219]. Відомо, що коли марксизм ставав предметом інтелектуального імпорту в процесі формування націй, то, з одного боку, перетворювався на ідеологічного конкурента національних рухів і націоналістичного світогляду, з другого ж – парадоксальним чином підживлював їх і живився від них [4, с. 39].

До середини 50-х рр. ХХ ст., у період панування методологічного монізму, в юридичних науках методологічні питання фактично не були об'єктом самостійного дослідження. Це насамперед було зумовлено необхідністю становлення нової парадигми наукового знання, якою на той час була матеріалістична діалектика. У радянській юридичній науці на стадії її становлення питання методологічного підходу мало величезне ідеологічне значення, тому не випадково, що визначення його змісту, включало становлення ролі діалектичного й історичного матеріалізму як основи юридичної методології [1, с. 48].

На початку 1960-х рр. питання методології стали предметом широкого обговорення, що було співзвучно загальній орієнтації радянського суспільствознавства на осмислення шляхів і засобів пізнання. Незважаючи на деяке ослаблення ідеологічного обмеження проблематики цих теоретико-методологічних досліджень, в основному збереглася установка на їхню нормативність для правової науки в цілому. Визнавалося існування «певних теоретичних схем, що мають нормативну силу», як «прескриптивних норм, як для сукупного, так і для індивідуального суб'єкта наукової творчості». Розробка таких нормативних схем покладалася на «марксистську методологію пізнання», яка формувалася за межами правової науки [12, с. 219].

Правовою основою розбудови радянської вищої юридичної освіти в республіці перших повоєнних років стала постанова ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1946 р. «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні». Цією постановою було передбачено проведення низки заходів, спрямованих на подальший розвиток юридичної освіти та правової науки в УРСР. Після виходу цієї постанови збільшився набір студентів та аспірантів до юридичних вузів, окреслилася тенденція до більшої організованості у проведенні наукових правознавчих досліджень і посилення зв'язків правової освіти з практикою [13, с. 52–53].

Підвищені вимоги до організації підготовки спеціалістів, що були поставлені перед вищою школою, знайшли своє відображення у постанові Ради Міністрів ССРСР і ЦК КПСС від 30 серпня 1954 р. «Про покращення підготовки, розподілу і використання спеціалістів із вищою та середньою освітою». Заходи, окреслені у постанові, були основою програми подальшого розвитку вищої юридичної освіти УРСР, що була здійснена у наступні роки. У юридичних вузах, згідно цієї постанови, було запроваджено єдину спеціальність «правознавство» і затверджено новий навчальний план, спрямований на підвищення рівня загальнонаукових і загальноюридичних знань випускників [13, с. 54].

У 1949 р. у складі Академії наук УРСР було утворено юридичну наукову установу – Сектор держави і права на чолі з видатним українським ученим-юристом академіком АН

УРСР В. Корецьким. Ученим секретарем Сектора, а дещо пізніше заступником завідувача цієї установи призначають Б. Бабія, який бере безпосередню участь у визначенні основних напрямів наукових досліджень і формуванні кадрів наукових співробітників, а також організації дослідницької діяльності Сектора держави і права [8, с. 77]. Становлення Сектору відбувалося в умовах жорстокої сталінської командно-адміністративної системи і класового підходу до дослідження державно-правових явищ. Перші наукові праці, опубліковані співробітниками Сектору, стосувалися питань міжнародного права (В. Корецький), возз'єднання українських земель в єдину радянську державу та організації правознавчих наукових досліджень (Б. Бабій). З 1952 р. розпочалося багатотомне видання Наукових записок Сектору держави і права [14, с. 4]. У 1961 р. у складі Сектору були організовані науково-галузеві групи на громадських засадах. А відповідно до постанови Президії АН УРСР від 30 грудня 1965 р. було утворено чотири постійні діючі науково-дослідні відділи: теоретичних і конституційних проблем Радянської держави (завідувач – Б. Бабій); проблем державного і господарського управління (завідувач – А. Таранов); по дослідженню причин і розробки заходів щодо запобіганню злочинності (завідувач – І. Лановенко); проблем міжнародно-правової діяльності УРСР і порівняльного державознавства (завідувач – В. Корецький) [14, с. 4].

Вжиті заходи дали можливість предметніше організувати наукові дослідження у Секторі, зміцнити зв'язки з практикою. Зросла роль Сектору як установи по координації наукових державно-правових досліджень у республіці. Збільшилась кількість публікацій, у тому числі колективних монографій. Помітним явищем, зокрема, стали такі з них, як «Політична організація суспільства» за редакцією В. Корецького (1967 р.) та «Історія держави і права Української РСР (1917–1967)» за редакцією Б. Бабія (1967 р.) [14, с. 5].

12 червня 1969 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову за № 360 «Про створення Інституту держави і права Академії наук УРСР», яку підписав голова Уряду В. Щербицький. Були визначені й основні напрями наукових досліджень Інституту: дослідження актуальних проблем радянського державного будівництва і розвитку Української РСР як складової єдиної багатонаціональної соціалістичної держави – СРСР; розробка теоретичної спадщини з питань утворення Української радянської держави; дослідження проблем, пов'язаних з удосконаленням законодавства УРСР; дослідження проблем управління народним господарством УРСР і правового регулювання господарських відносин в УРСР; вивчення найважливіших питань зміцнення соціалістичної законності, запобігання і викорінення злочинності і розробка заходів щодо посилення боротьби з порушеннями громадського порядку в УРСР; дослідження теоретичних проблем міжнародно-правової діяльності УРСР; критика ревізійністських поглядів з питань розвитку української соціалістичної державності [14, с. 5].

Вища юридична освіта в УРСР 1950-х – 1960-х рр. проходила шлях фундаментальної стагнації – позитивізм, як основа правосвідомості у викладанні юридичних наук у вищих навчальних закладах УРСР загалом створила фундамент для перетворення юридичної освіти в ковальню кадрів переважно для правоохоронної системи. Проте з 1970-х рр. одна галузь права за іншою стали запозичувати економічні знання для пояснення того, які саме юридичні норми й інститути ефективні або можуть бути більш ефективними [6, с. 19–20].

Згідно з радянською теорією, держава і право були нерозривно пов'язані між собою та виконували господарсько-організаторську й правоохоронну функції, а юристи, де б вони не працювали (у народному господарстві, органах влади, суддівському корпусі чи правоохоронних органах), були покликані державою забезпечувати режим так званої

«соціалістичної законності» – точно та неухильно втілювати в життя положення законів через офіційний (державний) механізм правозастосування [6, с. 20].

Від гуманітаріїв постійно вимагали збільшувати питому вагу тематики «актуальної з точки зору комуністичного будівництва». Я. Ісаєвич констатував: у партійних органах були і фанатичні прихильники жорсткої лінії, і байдужі виконавці, і «приховані патріоти», і просто об'єктивні особи, які крізь пальці дивилися на маскування наукових тем ідеологізованими назвами і обґрунтуваннями. Відомі випадки, коли окремі працівники апарату ЦК КПУ намагалися загальмувати репресивні акції, які розкручувалися ретельними виконавцями ухвал московського і київського ЦК [2, с. 9].

Науково-дослідна робота установ Відділення історії, філософії і права АН УРСР здебільшого підпорядковувалася завданням дальшого поглиблення розробок теоретичних і практичних проблем соціалістичного будівництва, висунених і обґрунтованих у рішеннях з'їздів КПРС, а також іншими партійними і державними документами. Зокрема в першій половині 1960-х рр. до важливих результатів досліджень, отриманих при розробці наукових проблем, були віднесені наступні проблеми: «Держава і право Української РСР в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства в СРСР» (керівники Б. Бабій, А. Таранов). Сектором держави і права АН УРСР підготовлено наступні праці: «Договір кооперованої поставки» (Ю. Космін), «Правові питання житлового будівництва» (Т. Лісниченко), «Нове в законодавстві про раціоналізаторів і винахідників» (Є. Мельник). Також підготовлено монографію «Держава і право Української РСР в період відновлення народного господарства» (1921–1925 рр.)» (Б. Бабій) [9, с. 62]; «Соціалістична законність і боротьба зі злочинністю в СРСР» (керівник П. Михайленко); «Критика буржуазних теорій про державну федерацію» (Г. Александренко) [9, с. 62].

Наприкінці 1980-х рр. у радянському правознавстві всі сфери методологічного знання об'єднувало намагання отримувати певні стандарти, еталони наукового пізнання правових явищ, що мали відповідати світоглядним орієнтирам марксизму. Хоча безпосередньо нормативність методологічного знання не проголошувалась, але фактично визнавалась його іманентною ознакою [12, с. 219]. Уже в середині 1980-х рр. стала очевидною обмеженість позитивістських та постпозитивістських інтерпретацій методології. Методологічні дослідження потрапили під вплив постмодернізму [12, с. 220].

Висновки. На початках «перебудови» траплялося, що науковці за інерцією ще оглядалися на традиційні ідеологічні схеми, сподіваючись, що вони ще придатні для творення об'єктивної реальності. Водночас пострадянська українська гуманістика запозичила з попередньої доби поодинокі приклади дотримання високих стандартів емпіричного дослідження, суто радянську розгалужену й взаємопов'язану систему інституцій та глибоко засіяні зерна конформізму, уніфікації наукового стилю і державно-політичної легітимізації своїх досліджень [10]. Загалом радянський період розвитку юридичної науки здебільшого позитивно вплинув на розвиток цієї галузі знань, створивши розгалужену систему вищих навчальних закладів, які спеціалізовано охоплювали соціально зумовлені напрями підготовки фахівців.

Список використаних джерел

1. Дубов Г. О. Плюралізм правової методології: зміст, особливості інтерпретацій та умов формування на сучасному етапі розвитку юридичної науки / Г. О. Дубов // Часопис Київського університету права. – 2011/1. – С. 48–51.

2. Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми : [колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка] / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – С. 7–24.
3. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. В. Касьянов; [гол. ред. С. В. Головка]. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
4. Марксизм як традиція і перспектива (Станіслав Кульчицький, Ульріх Шмід, Марина Соколова, Деніел Широ, Ольга Леонтєва, Георгій Касьянов, Рональд Грігор Суні, Герд Кьонен, Марко Бойцун, Павло Кутуєв, Александр Дмитрієв, Андрій Здоровов, Ричард Пайпс) // Україна модерна. Марксизм на Сході Європи. – Київ: Критика, 2009. – Ч. (14)3. – С. 13–62.
5. Мурашин О. Г. Юридична наука і юридична практика: аспекти взаємодії [Електронний ресурс] / О. Г. Мурашин. – Режим доступу: <http://www.law-property.in.ua/articles>
6. Немченко С. С. Особливості розвитку правової освіти в Україні в УСРР-УРСР у 1920–1991 рр. / С. С. Немченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 3–2. – Т. 1. – С. 17–21.
7. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. О. Ніколаєць. – Київ, 2008. – 31 с.
8. Онищенко О. С. Видатний український учений-правознавець та організатор академічної юридичної науки (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України Б. М. Бабія) / О. С. Онищенко, Ю. С. Шемшученко, В. П. Нагребельний // Вісник Національної академії наук України. – 2014. – № 7. – С. 76–82.
9. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1960 году. – К. : Наукова думка, 1961. – 143 с.
10. Портнов А. Наукове середовище і академічна культура в сучасній Україні [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу : <http://www.humanities.org.ua/projects.php>.
11. Сафонова Н. М. Ідеологічна заангажованість суспільних наук в діяльності вищих навчальних закладів УРСР (друга половина 60-х перша половина 70-х років ХХ ст.) / Н. М. Сафонова // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 133–138.
12. Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигм / О. В. Сердюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 24. – С. 217–224.
13. Скакун М. І. Організаційно-правові основи формування і становлення системи юридичної освіти в УРСР (20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.) / М. І. Скакун // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 2. – С. 47–56.
14. Шемшученко Ю. С. В авангарді української юридичної науки / Ю. С. Шемшученко // Правова держава. – 2014. – Вип. 25. – С. 5–15.
15. Шишко В. В. Філософія права в системі юридичних наук / В. В. Шишко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 44–47.

Гуменюк Т. И. Историко-правовые условия функционирования юридической науки в Украинской ССР (вторая половина XX в.)

В статье проанализирован процесс внедрения идеологических партийных постановлений во все области юриспруденции, положение юридической науки в условиях идеологизации научной жизни, определены общественно-политические условия деятельности Института государства и права Академии наук УССР, критически проанализировано проблематику исследований юридических наук. Установлено, что в целом советский период развития юридической науки в основном положительно повлиял на развитие этой отрасли знаний, создав разветвленную систему высших учебных заведений; сегодня юридическая наука пока так и не получила надлежащих качественных изменений и требует дальнейшего развития на стыке межнаучных связей.

Ключевые слова: советский режим, юридическая наука, идеологический диктат, советское правоведение, Институт государства и права Академии наук УССР.

Humeniuk T.I. Historical and legal conditions of juridical science functioning in Ukrainian SSR (the second half of the 20th century)

The process of ideological party statutes introduction to all areas of jurisprudence, juridical science position in the conditions of scientific life ideologization are analyzed in the article. Social and political conditions of activity of the Institute of State and Law of the USSR Academy of Sciences are determined and research issues of juridical science are critically reviewed in the article. In general it is defined that Soviet period of juridical science development influenced this branch of knowledge positively in most cases because it created the ramified system of higher education institutions. Today juridical science still hasn't undergone appropriate qualitative changes and needs further development at the junction of inter-scientific connection.

Key words: the Soviet regime, juridical science, ideological diktat, Soviet law, the Institute of State and Law of the USSR Academy of Sciences.

